

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

О.В. Капліна*

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА ЗА ОБСЯГОМ ЇХ ПРАВОВОГО ЗМІСТУ

Культура законотворчості передбачає логічно послідовний виклад статей закону його простоту, зрозумілість, доступність, водночас, чітко витриманий професійний стиль і мову. У кримінальному судочинстві логічність, точність, чіткість і ясність закону обумовлюють адекватне тлумачення правових розпоряджень, повноцінне забезпечення прав і законних інтересів осіб, що залучаються до його орбіти, процесуальну економію. Чим досконаліший текст закону, тим, на думку законодавця, менше він викличе проблем при його реалізації. Разом з тим, саме вищезгадані прийоми законодавчої техніки часом викликають певні ускладнення в правозастосовчій практиці, оскільки, лаконічне словесне формулювання статей закону може бути ширше або вужче дійсного змісту норми права. У цих випадках правозастосувач повинен уловити “спрямованість думки” законодавця, зробити правильні висновки, які безпосередньо випливають з тексту, не допустити зміни смислу норми права, доволіно коректуючи його і пристосовуючи до “бажаного” результату.

Уміле використання прийомів і способів тлумачення повинне привести правозастосувача до адекватного розкриття змісту норми права, до такого розуміння смислу тлумаченої норми, яке, зрештою, забезпечить законність, точність і повноту її застосування.

Результатом тлумачення повинна бути ясність і визначеність смислу норми права, тобто отримання такого знання правозастосувачем, яке виключає будь-які сумніви щодо співвідношення “букви” і “духу” закону, двозначності в одержаних висновках.

Не дивлячись на очевидне значення проблеми специфіки правозастосовчого тлумачення норм кримінально-процесуального права, що виникають при визначенні співвідношення дійсного їх змісту і тих висновків, які може зробити правозастосувач на основі текстуального їх викладу, в кримінально-процесуальній літературі комплексно не досліджувалися¹. Увагу вчених-процесуалістів вони привертають лише у зв'язку з необхідністю доктринального тлумачення окремих спірних питань правозастосування.

Тим часом, узагальнення матеріалів судової і слідчої практики показує, що при тлумаченні норм права за об'ємом можливі серйозні помилки, пов'язані з неправильним визначенням меж тлумачення, завуальованою підміною аналогії закону розповсюджувальним тлумаченням, обмежувальним тлумаченням норм, що закріплюють права учасників кримінального процесу.

© Капліна О.В., 2005

* доцент кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

¹ В цьому зв'язку слід відмітити лише монографію Елькінд П.С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права. – М.: Юрид. лит., 1967.

Все це призводить до правоінтерпретаційних помилок, відступів від істинного змісту тлумачених норм, що зрештою призводить до порушення прав і законних інтересів осіб, які залучаються до орбіти кримінального судочинства, недотримання кримінально-процесуальної форми, винесення незаконних і необґрунтованих рішень, порушення принципу законності кримінального судочинства.

Метою статті і є обґрунтування доцільності тлумачення норм кримінально-процесуального права за об'ємом, оскільки воно дозволяє найточніше з'ясувати зміст, вкладений у норму законодавцем, характеристика іманентних особливостей кожного виду такого тлумачення, аналіз виникаючих у науці і правозастосовчій практиці спірних положень, пов'язаних з даною проблематикою, а також формулювання найзагальніших правил (канонів) тлумачення норм кримінально-процесуального права за об'ємом.

Тривалий час в юридичній науці існували різні підходи до питання про об'єм тлумачення. Одні автори визнавали його за актуальний, інші вважали теоретично неспроможним і практично непотрібним, позбавленим сенсу. При цьому акцентували свою увагу на тому, що розповсюджувальне або обмежувальне тлумачення не узгоджується з принципом законності, сприяє "розширенню" або "звуженню" дійсного змісту норми права², правозастосувач не має права довільно розширювати або звужувати дію закону, оскільки вирішити суперечність між "духом" закону і його "буквою" може тільки законодавець або уповноважений на те орган³.

Аналізуючи думки учених, необхідно зазначити, що багато в чому вони обумовлюються епохою, тією історичною традицією, коли "інтереси революційної законності вимагали, щоб кожен закон застосовувався відповідно до того змісту, який вкладений у нього радянським законодавцем"⁴. Проте необхідно зазначити, що наведені точки зору знаходять своїх прихильників і нині, причому це переважно представники наук кримінального циклу⁵, що цілком пояснюється специфічністю, особливостями предмета і методу правового регулювання. Не вдаючись у дискусію, ми підтримуємо точку зору тих вчених, які заявляють про необхідність і доцільність розповсюджувального або обмежувального тлумачення норм права, оскільки саме вони допомагають правозастосувачу вирішити конфлікт між словесним формулюванням закону і його системним змістом⁶.

Таким чином, з погляду співвідношення змісту норми права, вкладеного в неї законодавцем, і тими висновками, які безпосередньо може зробити правозастосувач на основі її текстуального вираження, результати тлумачення можуть бути підрозділені на види за об'ємом: буквально-розповсюджувальне і обмежувальне.

При розповсюджувальному тлумаченні зміст тлумаченої норми виявляється ширше за її текстуальний вираз. Тлумачення норми, зміст якої вужче її текстуального виразу, називається обмежувальним. Тлумачення норми, зміст якої збігається з текстом нормативно-правового акта,

² Див.: Голунский С.А., Строгович М.С. Теория государства и права. – М.: Госюриздат. – 1940. – С. 265; Герцензон А.А. Уголовное право. Часть Общая. – М., – 1948. – С. 297; Марчук В.П. О так называемом распространительном и ограничительном толковании советских уголовных законов // Социалистическая законность, толкование и применение советских законов. Материалы научной конференции. – К., 1961. – С. 26; Комиссаров К.И. Задачи судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства. – Свердловск, 1971. – С. 152; Темушин О.П. Толкование закона Пленумом Верховного Суда СССР // Сов. гос-во и право. – 1976. – № 12. – С. 30.

³ Див.: Наумов А.В. Применение уголовно-правовых норм. – Волгоград, 1973. – С. 135; Мыльников С., Наумов А. Пределы судебного толкования уголовного закона // Советская юстиция. – 1977. – № 12. – С. 25.

⁴ Гродзинский М.М. Законодательная техника и уголовный закон // Вестник советской юстиции. – 1928. – № 19. – С. 558.

⁵ Див.: наприклад. Ігнатов А.Н., Красиков Ю.А. Курс российского уголовного права: В 2 т. – М., 2001. – Т.1 Общая часть. – С. 63–64; Лопашенко Н.А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. – СПб.: Юридический центр Прессе, 2004. – С. 142; Якупов Р.Х. Уголовный процесс: Учебник для вузов. – 4-е изд., испр. и доп. / Научн. ред. В.Н. Галузо. – М.: ТЕИС, 2004. – С. 80.

⁶ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ -Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 48–49; Беляев В.Г. Применение уголовного закона. – Волгоград, 1998. – С. 15; Уголовное право Российской Федерации. Общая часть / Под ред. проф. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чуева. – М., 2004. – С. 34 та ін.

в теорії права приймають буквально.

Як правило, тлумачення норм кримінально-процесуального права правозастосувачем є буквально. Використовуючи прийоми і способи тлумачення, правозастосувач встановлює зміст норми права у такому вигляді, в якому він виражений у тексті кримінально-процесуального закону, не допускаючи відступу від волі законодавця.

Іноді термін “буквальне тлумачення”, на відміну від розповсюджувального і обмежувального, називають адекватним⁷. Проте вживання вказаних термінів як синонімів, на наш погляд, є неправильним. Слово “адекватний” означає рівний, тотожний, відповідний, такий, що узгоджується, еквівалентний. У теорії пізнання воно служить для позначення правильного відтворення в уявленнях, поняттях і думках об’єктивних зв’язків і відносин дійсності⁸. Термін “буквальний” більше пов’язаний із словом “буква” і тлумачиться лінгвістами як дослівний, який точно відповідає якомусь текстові, прямий, не переносний. Таким чином, буквально тлумачення норм права — це тлумачення в межах букви закону. Будь-яке правильне, точне, відповідне, таке, що ґрунтується на застосуванні відповідних прийомів і способів, тлумачення норм права буде адекватним, оскільки воно дозволяє встановити об’єктивний зміст норми права. Тому, як правило, буквально тлумачення буває і адекватним, оскільки словесний вираз норми в переважній більшості випадків адекватний її значенню.

Рівною мірою сказане стосується будь-якого виду тлумачення норм права за об’ємом. Оскільки при розповсюджувальному або обмежувальному тлумаченні правозастосувач з’ясує дійсний зміст норми права, вкладений у неї законодавцем, результат такого тлумачення буде адекватним.

Хоча проблеми тлумачення норм права завжди перебували в центрі уваги юридичної науки, проте ученими ще не вироблена струнка загальна система рекомендацій, направлених на те, щоб озброїти правозастосувачів правилами рекомендаційного характеру, які б встановлювали єдині критерії розуміння і аналізу тексту нормативно-правового акта.

Словесний вираз норми права може допускати різні варіанти тлумачення, тому перед правозастосувачем часто постає питання, якому з них віддати перевагу. У зв’язку з цим в юридичній літературі неодноразово піднімалося питання про необхідність належним чином регламентувати процедуру тлумачення норм права, оскільки за допомогою відповідних процедурних норм можна зобов’язати суб’єктів застосування права використовувати і враховувати в ході тлумачення права загальновідомі, такі, що пройшли перевірку практикою, прийоми, принципи і правила тлумачення, що до певної міри оберігало б їх від припущення помилок при тлумаченні⁹.

З урахуванням цього може бути використаний позитивний досвід, накопичений іншими державами, в яких правовій регламентації тлумачення норм права вже давно приділяється значна увага. Наприклад, в англо-американській традиції одним із способів уникнути свавілля в інтерпретації і обмежити гру смислом у корисливих інтересах однієї із сторін є застосування канонів тлумачення (*canons of interpretation*), тобто правил правового міркування. Ці правила мають рекомендаційний характер, але правозастосувачі слідують їм, оскільки вони встановлюють

⁷ Див., наприклад: Уголовное право. Общая часть / Отв. ред. проф. И.Я. Козаченко, проф. Э.А. Незнамова. – М., 2001. – С. 52; Поляков А.В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход. Курс лекций. – 2-е изд., доп. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 793; Элькин П.С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права. – С. 131

⁸ Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 20; Философский энциклопедический словарь / Редакол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Арабоглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М: Сов. энциклопедия, 1989. – С. 14.

⁹ Див., наприклад: Петрушев В. А. Новые подходы к толкованию права // Вестник Российской правовой академии. – 2004. – № 4. – С. 11; Цыганков Э.М. Амбиции правовых позиций // Ваш налоговый адвокат. – 2003. – №4 (26). – С. 73-75.

єдині критерії розуміння й аналізу нормативно-правового тексту. Канони були створені для потреб тлумачення, але виявилися надзвичайно корисними при розробці законів, оскільки привнесли в процес створення нормативно-правових текстів логічну стрункність, ясність і зрозумілість. Такий стан речей є цілком розумним, оскільки, якщо правозастосувачі керуватимуться канонами, а законодавці — ні, то виникає розрив між тим значенням, яке вкладається в норму права законодавцем, і тим значенням, якого їй надають судді і практикуючі юристи. Це неминуче призведе до труднощів з помилок у правозастосовчій практиці¹⁰.

У Великій Британії ще в 1889 р. розроблений і діє спеціальний акт про тлумачення актів Парламенту — Закон “Про об’єднання актів, що стосуються тлумачення актів Парламенту, і про подальше скорочення мови, використовуваної в актах Парламенту”¹¹. У США у штаті Нью-Йорк функціонують Правила конституційного тлумачення, які передують Конституції штату й істотно полегшують її тлумачення¹².

Використовуючи розроблені теорією держави і права загальні положення теорії тлумачення норм права, аналізуючи правозастосовчу практику, ми пропонуємо найзагальніші правила рекомендаційного характеру для здійснення тлумачення норм права за об’ємом. Разом з тим, вважаємо за необхідне підкреслити, що наведені далі положення не повинні втілюватися в практику механічно, оскільки процес тлумачення норм права має гносеологічний характер, передбачає системний творчий підхід правозастосувача до вирішення проблеми з’ясування смислу тлумаченої норми, певну свободу розсуду, засновану на внутрішньому переконанні, причому особливого значення у зв’язку з цим набувають високий рівень правосвідомості й уміле використання способів і прийомів тлумачення норм права.

До числа загальних правил буквального тлумачення норм кримінально-процесуального права можна віднести такі:

1. При буквальному тлумаченні словам і виразам норми права повинне надаватися те значення, яке вони мають у літературній мові, якщо немає підстав для іншої їх інтерпретації¹³.
2. Буквальному тлумаченню підлягають закінчені, вичерпні переліки, що містяться в кримінально-процесуальному законі. Як, приклад, можна навести цілий ряд статей Кримінально-процесуального кодексу України, що містять вичерпні і такі, що не підлягають розповсюджувальному або обмежувальному тлумаченню, переліки. Зокрема, ст. 101 КПК України, що закріплює органи дізнання; ст. 102 КПК, що передбачає перелік органів досудового слідства; ст. 94 КПК “Приводи і підстави до порушення кримінальної справи”; ч. 2 ст. 97, яка вказує на види рішень, які можуть бути винесені прокурором, слідчим, органом дізнання або суддею за заявою або повідомленням про злочин; ст. 149 КПК, що окреслює види запобіжних заходів; ст. 5 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, яка перераховує підрозділи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, та інші.
3. Буквально також тлумачаться винятки із загального правила.

Подібного роду винятки повинні бути завжди сформульовані законодавцем конкретно і недвозначно. Розповсюджу вальне їх тлумачення буде порушенням найзагальнішого правила, з якого робиться виняток. Проілюструвати сказане можна на прикладі ст. 111 КПК. За загальним правилом, сформульованим у даній статті, досудове слідство провадиться по всіх справах. Виняток становлять справи про злочини, передбачені ч. 1 ст. 27 і ст. 425 КПК, по яких досудове слідство

¹⁰ Див.: Соболева А. Канони толкования в праве // Российская юстиция. — 2000. — № 10 С. 44 — 46.

¹¹ Див.: Митрофанов Ю.А. Толкование закона в Великобритании и его нормативнее регулирование // Закон: создание и толкование / Под ред. А.С. Пиголкина. — М., 1998. — С. 204-214.

¹² Див.: Тихомиров Ю. А. Публичное право. Учебник. — М.: БЕК, 1995. — С. 250-251.

¹³ О. Ф. Черданцев назвал цю формулу “золотим правилом тлумачення”. — Див.: Черданцев А. Ф. Вопросы толкования советского права. — Свердловск, 1972. — С. 93.

провадиться у випадках, коли злочин вчинено неповнолітнім чи особою, яка через свої фізичні і психічні вади не може сама здійснювати своє право на захист, а також коли це визнає за необхідне прокурор або суд.

4. Буквально повинна тлумачитися санкція норми права, якщо інше непередбачене самим законом. Обмежувальне, а тим більше розповсюджене тлумачення санкції норми кримінально-процесуального права неприпустиме.

5. Не повинні буквально тлумачитися загальноживані слова і вирази, які використовуються в кримінально-процесуальному законі у значенні, відмінному від звичного.

Відомо, що для побудови норм кримінально-процесуального права законодавець використовує різні терміни, які можна розділити на такі групи:

а) загальноживані терміни, що характеризуються тим, що вживаються в буденному житті в тому ж значенні, що і в тексті норми права;

б) загальноживані терміни, що мають у нормативному акті більш вузьке, спеціальне значення: свідок, потерпілий, підозрюваний, суд тощо;

в) спеціальні юридичні терміни, що мають особливий правовий зміст і вживаються в тексті нормативно-правового акта в значенні, відмінному від загальноживаного в буденному житті: цивільний позов у кримінальній справі (ст. 28 КПК), доказ (ст. 65 КПК), апеляція (п. 15 ч. 1 ст. 32 КПК), документ (ст. 83 КПК), явка з повинною (ст. 96 КПК), очна ставка (ст. 172 КПК), заходи безпеки (ст. 52¹ КПК) тощо.

г) інші спеціальні терміни, що мають свій специфічний зміст також в інших галузях знань — техніці, медицині, міжнародному праві, економіці і т. ін. Наприклад, дипломатична недоторканність (ч. 2 ст. 3 КПК), банківський вклад, банківська таємниця (ст. 14¹ КПК), звукозаписуюча апаратура (ч. 1 ст. 87¹ КПК), стаціонарне лікування (ст. 93¹ КПК) та ін.

Таким чином, зберігаючи свій зовнішній загальноживаний словесний вигляд, юридичне поняття містить у собі інше значення, відмінне від звичного побутового. Слово, включене в цілісність “матерії права”, перестає бути звичним явищем мови, перетворюється на деталь словесного образу норми права і підкоряється вже не смисловим зв'язкам у системі мови, а внутрішньосистемним закономірностям субординації правових понять. Тому буквально тлумачення, без урахування юридичного значення того або іншого терміна, може створити у правозастосувача перекручене уявлення про об'єкт, що позначається конкретним словом.

6. Буквальним тлумаченням юридичних термінів слід вважати їх розуміння в точній відповідності з тією легальною дефініцією, яка міститься в Кримінально-процесуальному кодексі, міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України, інших актах законодавства України, актах офіційного тлумачення або розроблена юридичною наукою. Прикладом може бути ст. 2 Закону України “Про адвокатуру”¹⁴, відповідно до якої адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше двох років, склав кваліфікаційні іспити, одержав свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України. Таким чином, буквально тлумачення наведеної статті дозволяє окреслити коло осіб, які можуть вступити в кримінальний процес як захисники по кримінальній справі в Україні адвокат — громадянин іноземної держави.

7. Для інших термінів, використовуваних у кримінально-процесуальному законодавстві, буквально буде те тлумачення, яке ґрунтується на легальній дефініції, що міститься у відповідних законах України, інших актах законодавства України, або розроблене різними відповідними галузями науки. Проілюструвати сказане можна на прикладі статей 1 і 10 Закону

¹⁴ Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

Україні “Про судову експертизу”, в яких дається поняття судової експертизи і вказується, хто може бути судовим експертом; ст. 1 Закону України “Про боротьбу з тероризмом”, яка закріплює низку понять “терорист”, “терористичний акт”, “міжнародний тероризм” та інші; ст. 1 Закону України “Про державну таємницю”, в якій роз’яснюється саме поняття державної таємниці¹⁵.

Крім того, необхідно врахувати, що значення терміна, встановлене законодавцем для однієї галузі права, не можна поширювати на інші галузі права без достатніх для того підстав.

До числа загальних правил розповсюджувального тлумачення норм кримінально-процесуального права можна віднести такі:

1. У тих випадках, коли словесне формулювання статті кримінально-процесуального закону вужче за дійсний зміст норми права, того смислу, який вклав в неї законодавець, правозастосувач має право тлумачити її розповсюджувально.

2. Слід враховувати, що в процесі правозастосування розповсюджувально можна тлумачити як норма права в цілому, так і її окремі слова і вирази, що позначають поняття вужче, ніж те, яке мав на увазі законодавець при формулюванні норми. Необхідність розповсюджувального тлумачення в цьому випадку повинна випливати з контексту норми права або всього нормативного акта в цілому.

3. Розповсюджувальне тлумачення норми права необхідно здійснювати, виходячи з системності норм права, навіть коли законодавець на перший погляд чітко сформулював відповідні норми. Прикладом може бути ст. 152 КПК України, яка закріплює процесуальний порядок застосування як запобіжного заходу особистої поруки: “Особиста порука полягає у відібранні від осіб, що заслуговують довіря, письмового зобов’язання про те, що вони ручаються за належну поведінку та явку обвинуваченого за викликом і зобов’язуються при необхідності доставити його в органи дізнання, досудового слідства чи в суд на першу про те вимогу”. Буквальне тлумачення наведеної статті кримінально-процесуального закону неминуче спричинить правоінтерпретаційну помилку, оскільки, як вказано в статті, суб’єктом, до якого може бути застосований вказаний запобіжний захід, є тільки обвинувачений. Проте текстуальне вираження ст. 152 КПК децю вужче того значення, яке вклав у неї законодавець, з’ясувати яке можливо шляхом розповсюджувального тлумачення. Через системність права при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу у вигляді особистої поруки правозастосувачу необхідно звернутися до загальних положень про застосування запобіжних заходів, що містяться в статтях 148, 149 КПК України і які вказують, що запобіжні заходи застосовуються до підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого. Аналогічно необхідно підійти до тлумачення положень ст. 154 КПК України.

4. Розповсюджувально тлумачаться ті норми права, сфера застосування яких розширена у зв’язку з ухваленням іншого нормативно-правового акта, який більш повно регулює даний вид відносин. Зокрема, внесення 12 січня 2005 р. змін і доповнень до Закону України “Про міліцію”¹⁶ значно розширило перелік прав підозрюваних (обвинувачених). Зокрема, крім прав, передбачених ст. 43-1 КПК України, особи, затримані за підозрою у вчиненні злочину або відносно яких обраний запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, повинні бути усно повідомлені про право, передбачене ч. 1 ст. 63 Конституції України, відмовитися від давання показань або пояснень щодо себе, членів сім’ї чи близьких родичів, коло яких визначене законом. Крім того, вказаним суб’єктам повинне бути вручене в друкованому вигляді роз’яснення їх прав, що випливають із статей 28, 29, 55, 56, 59, 62 і 63 Конституції України, а також їх права, передбачені кримінально-процесуальним

¹⁵ Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232; Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180; Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.

¹⁶ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

¹⁷ Див.: Черданцев А. Ф. Толкование права и договора: Учеб. пособие для вузов. – М: ЮНИТИ-ДАНА, 2003 – С. 288.

законодавством, зокрема права здійснювати захист своїх прав і інтересів особисто або за допомогою захисника з моменту затримання або арешту (взяття під варту), права відмовитися від надання будь-яких пояснень або свідчень до прибуття захисника і ін.

5. Розповсюджувальному тлумаченню підлягають незавершені переліки обставин, умов, оскільки вони мають різний ступінь конкретизації.

6. Розповсюджувально, як правило, тлумачаться правозастосувачами оціночні поняття, оскільки логічна структура оціночних понять, на відміну від абсолютно визначених, відкрита, незамкнута, не фіксована, а законодавець закріплює лише найзагальніші його ознаки.

7. Розповсюджувальне тлумачення норм права слід відрізнити від застосування закону за аналогією. При розповсюджувальному тлумаченні йдеться тільки про з'ясування дійсного змісту норми права на підставі використання способів і прийомів тлумачення. При аналогії ж закону певні факти не охоплюються не лише "буквою" закону, але і його "духом". Аналогія має місце в тому випадку, якщо в чинному законодавстві відсутні правові норми, спрямовані на регулювання тих або інших суспільних відносин, тобто виникла прогалина.

Загальні правила обмежувального тлумачення норм кримінально-процесуального права.

1. У випадках, коли смисл, вкладений законодавцем у норму права вужче її текстуального виразу, правозастосувач повинен тлумачити цю норму права обмежувально.

2. Обмежувальне тлумачення норми права необхідне, якщо цього вимагає системність права. Це можуть бути, наприклад, випадки, коли таке тлумачення обумовлюється легальною дефініцією, в якій чітко вказані ознаки того чи іншого поняття, або дія загальної норми обмежується нормою спеціальною. Практика правозастосовочого тлумачення знає випадки здійснення обмежувального тлумачення на основі норм Загальної частини. Найбільш наочно і "рельєфно", як підкреслює О.Ф. Черданцев, це можна прослідкувати на прикладі норм кримінального права, але аналогічне положення існує і в інших галузях права. Норми Особливої частини ніби "збагачують" ознаки норм Загальної частини за рахунок загальних положень, але тим самим і обмежують об'єм цих норм відносно буквального виразу статті¹⁷. Проілюструвати останній випадок можна на прикладі системного тлумачення статей 419 і 20 КПК. Стаття 419 КПК містить спеціальну норму, що регулює порядок судового розгляду справ про застосування примусових заходів медичного характеру, частина друга її передбачає імперативне положення про те, що розгляд вказаних справ здійснюється у відкритому судовому засіданні. Проте в Кримінально-процесуальному кодексі є загальна норма, що закріплює виняток із загального правила про відкритий розгляд кримінальних справ у всіх судах (ст. 20 КПК). Положення ст. 20 КПК здаються ніби "винесеними за дужки" норми, що міститься в ст. 419 КПК. При їх системному тлумаченні ст. 20 КПК ніби знову "включаються в дужки", тобто в зміст ст. 419 КПК. Таким чином, зміст ст. 419 КПК збагачується за рахунок загальних положень ст. 20 КПК, проте об'єм ст. 419 КПК звужується порівняно з буквальним тлумаченням, оскільки у випадках, вказаних в ст. 20 КПК, слухання кримінальної справи про застосування примусових заходів медичного характеру може також здійснюватися в закритому судовому засіданні.

3. Обмежувальне можуть тлумачитися окремі норми права через дію іншого нормативно-правового акта, що звужує сферу застосування тлумачених норм.

4. У випадку, якщо в законодавстві є норма-заборона, спрямована на регламентацію певних відносин, норми, що регулюють ці відносини, повинні підлягати обмежувальному тлумаченню в частині дії заборонної норми.

Не допускається обмежувальне тлумачення:

1. норм права, що закріплюють права і свободи особи в кримінальному судочинстві. Обмеження прав і свобод людини і громадянина не можуть бути більшими, ніж ті, які встановлено

у чинних законах України. Відповідно до ст. 64 Конституції України, конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Значення цього конституційного припису, тлумачення якого необхідно здійснювати у системному зв'язку із статтями 3, 22, 157 Конституції, полягає у тому, що він закріплює як загальний принцип державно-юридичного регулювання неприпустимість свавільного, тобто безпідставного з фактичного й юридичного боків, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина. Звуження змісту прав і свобод — це зменшення ознак, змістовних характеристик тих можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами; а звуження їх обсягу — це зменшення сфери суспільних відносин, у межах якої може відбуватися здійснення людиною її прав і свобод. Таким чином, звуження змісту стосується якісної характеристики відповідного права, а звуження обсягу — його кількісної характеристики;

2. незавершених переліків;

3. термінів, визначених легальною дефініцією, якщо таке тлумачення виходить за межі саме легальної дефініції.

Тлумачення норм кримінально-процесуального права за об'ємом приводить правозастосувача до розкриття дійсного змісту норм права, що сприяє їх повній і точній реалізації, забезпеченню дотримання принципу законності в кримінальному судочинстві.

При здійсненні тлумачення головне завдання правозастосувача полягає в тому, щоб не вийти за межі тлумаченої норми права, не перетворитися на творця права, з'ясувати дійсний об'єм змісту норми права. Відступ від буквального значення закону можливий тільки у разі явного прорахунку законодавця, коли словесне формулювання тексту закону вступає в конфлікт з його системним смислом і з очевидністю постає необхідність у подоланні дисбалансу, що утворився, між "буквою" і "духом" закону.

Можливість розповсюджувального і обмежувального тлумачення не суперечить принципу законності кримінального судочинства. Вміле використання правозастосувачем прийомів і способів тлумачення сприятиме правильному визначенню об'єму тлумаченої норми, з'ясуванню справжнього значення норм кримінально-процесуального права, правильному визначенню сфери їх застосування, винесенню законного і обґрунтованого рішення, досягненню завдань кримінального судочинства і, нарешті, дотриманню прав і законних інтересів особи в кримінальному судочинстві.

Наведені правила (канони) тлумачення мають рекомендаційний характер, являють собою спробу подолання суб'єктивізму розуміння за допомогою надання процесу тлумачення об'єктивного змісту. Але водночас надають правозастосувачу, з одного боку, необхідну усвідомлену свободу маневру при виборі моделі інтерпретації, з другого ж боку не дозволяють йому перетворитися на "творця права", вийти за межі того смислу, яке вклав у норму права законодавець. Практична цінність їх полягає також у тому, що наведені правила в сукупності з прийомами і способами тлумачення можуть служити при здійсненні правозастосовчого тлумачення аргументуванням на обґрунтування займаної позиції по справі.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального процесу
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 8 від 22 лютого 2005 року)*

